INGLIZ VA O‘ZBEK DETEKTIV NASRIDA SASPENS VA MANTIQIY TUGUN YARATISHNING POETIK USULLARI (TOHIR MALIK VA AGATA KRISTI ASARLARI MISOLIDA)

Rustamova Sitora Sharofiddin qizi
E-mail: furqat0608@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.23230359

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek detektiv nasrining muhim poetik xususiyatlaridan biri bo‘lgan saspens va mantiqiy tugun yaratish usullari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Tahlil obyekti sifatida Agata Kristining “Rojer Ekroydning qotilligi”, “Ular o‘nta edi” kabi detektiv romanlari hamda Tohir Malikning “Shaytanat” asari tanlandi. Tadqiqotda detektiv syujetning shakllanishida jinoyatning sir sifatida taqdim etilishi, axborotni kechiktirib berish, yashirin dalillar, chalg‘ituvchi ishoralar, yolg‘on izlar, nuqtayi nazarni cheklash, psixologik bosim, parallel syujet liniyalari va finaldagi retrospektiv qayta talqin kabi poetik vositalarning o‘rni tahlil qilinadi. Agata Kristi klassik “kim qotil?” modelini mantiqiy jumboq, dalillar tizimi va o‘quvchini chalg‘ituvchi red herringlar orqali mukammallashtirgan bo‘lsa, Tohir Malik detektiv tugunni ijtimoiy-psixologik va ma’naviy muammolar bilan birlashtiradi. Natijada ingliz klassik detektivida mantiqiy konstruksiya va epistemologik o‘yin ustuvor bo‘lsa, o‘zbek detektiv nasrida jinoyat sabablarini ijtimoiy muhit, inson ruhiyati va axloqiy tanlovlar bilan bog‘lash tendensiyasi kuchli ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: detektiv nasr, saspens, mantiqiy tugun, syujet, kompozitsiya, poetika, Agata Kristi, Tohir Malik, “Shaytanat”, “Rojer Ekroydning qotilligi”, red herring, psixologizm, retrospeksiya.

Аннотация. В статье представлено сравнительно-типологическое исследование приемов создания саспенса и логических узлов повествования — ключевых поэтических особенностей английской и узбекской детективной прозы. Анализ сосредоточен на детективных романах Агаты Кристи «Убийство Роджера Экройда» и «Десять негритят», а также на произведении Тохира Малика «Шайтанат». Исследуется роль различных нарративных приемов в формировании детективного сюжета: представление преступления как загадки, утаивание информации, использование скрытых улик, вводящих в заблуждение подсказок и ложных следов, ограничение точки зрения, психологическое давление, параллельные сюжетные линии и ретроспективное переосмысление событий в финале. Если Агата Кристи довела до совершенства классическую модель детектива-загадки (whodunit) с помощью логических головоломок, систем доказательств и «ложных следов» (red herrings), призванных сбить читателя с толку, то Тохир Малик связывает детективный узел повествования с социально-психологическими и нравственными проблемами. Делается вывод, что, в то время как в классическом английском детективе преобладают логическое построение и эпистемологические игры, узбекской детективной прозе свойственна выраженная тенденция связывать причины преступления с социальной средой, человеческой психикой и моральным выбором.

Ключевые слова: детективная проза, саспенс, логический узел, сюжет, композиция, поэтика, Агата Кристи, Тохир Малик, «Шайтанат», «Убийство Роджера Экройда», ложный след, психологизм, ретроспекция.

Abstract. This article presents a comparative-typological study of the methods used to create suspense and logical narrative knots—key poetic features of English and Uzbek detective fiction. The analysis focuses on Agatha Christie's detective novels "The Murder of Roger Ackroyd" and "And Then There Were None", as well as Tohir Malik's work "Shaytanat". The study examines the role of various narrative devices in shaping the detective plot, such as presenting the crime as a mystery, withholding information, employing hidden evidence, misleading clues, false trails, limiting the point of view, applying psychological pressure, using parallel plot lines, and offering a retrospective reinterpretation in the finale. While Agatha Christie perfected the classic "whodunit" model through logical puzzles, evidentiary systems, and "red herrings" designed to mislead the reader, Tohir Malik integrates the detective narrative knot with socio-psychological and moral issues. The study concludes that, whereas logical construction and epistemological games predominate in classic English detective fiction, Uzbek detective prose is characterized by a strong tendency to link the causes of crime to the social environment, the human psyche, and moral choices.

Keywords: detective fiction, suspense, logical knot, plot, composition, poetics, Agatha Christie, Tohir Malik, "Shaytanat", "The Murder of Roger Ackroyd", red herring, psychologism, retrospection.

Kirish. Detektiv nasr o‘zining janriy tabiati bilan boshqa epik janrlardan, avvalo, sirni yaratish, uni murakkablashtirish va mantiqiy jihatdan yechish mexanizmiga asoslanishi bilan farqlanadi. Detektiv asarda o‘quvchi oddiy kuzatuvchi emas, balki jinoyatni tergov qilish jarayonining intellektual ishtirokchisiga aylanadi. Shu sababli detektiv syujetda yozuvchi bilan o‘quvchi o‘rtasida o‘ziga xos “mantiqiy o‘yin” yuzaga keladi.

Detektiv poetikaning markaziy masalalaridan biri — axborotni qanday va qachon berish masalasidir. Yozuvchi voqeaning barcha tafsilotlarini bir vaqtning o‘zida ochib bermaydi. Aksincha, muhim ma’lumotning bir qismini yashiradi, boshqa qismini ikkinchi darajali tafsilotlar orasiga joylashtiradi, ayrim dalillarni esa o‘quvchi noto‘g‘ri talqin qilishi uchun shunday kontekstda beradi.

Agata Kristining detektiv poetikasi aynan mana shu tamoyilning mukammal namunasidir. Zamonaviy adabiyotshunoslik tadqiqotlarida uning ijodida dastlabki “clue-puzzle” modelidan psixologiya, atmosfera va suspensega tomon rivojlanish kuzatilishi, shuningdek, chalg‘itish, ishonchsiz bayon va janr qoidalarini o‘zgartirish kabi usullar qo‘llangani qayd etiladi.

Tohir Malik ijodida esa detektiv syujetning imkoniyatlari o‘zbek ijtimoiy-madaniy muhit bilan uyg‘unlashtiriladi. Xususan, “Shaytanat” romanida jinoyat olami faqat sarguzasht va tergov fonida emas, balki jamiyatdagi ma’naviy-axloqiy muammolar, inson xarakterining shakllanishi va ijtimoiy muhit bilan aloqador holda tasvirlanadi. Tadqiqotchilar ham asarning detektiv janr doirasidan chiqib, ijtimoiy va falsafiy qatlamlarni kengaytirishini ta’kidlaydilar.

Shu jihatdan Tohir Malik va Agata Kristi ijodini qiyoslash ikki xil milliy adabiyotdagi detektiv poetikaning umumiy va o‘ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi — ingliz va o‘zbek detektiv nasrida saspens va mantiqiy tugun yaratishning poetik mexanizmlarini Agata Kristi va Tohir Malik asarlari misolida qiyosiy tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari:

- detektiv nasrda saspens tushunchasining poetik mohiyatini aniqlash;
- mantiqiy tugunning syujet-kompozitsion vazifalarini belgilash;
- Agata Kristi asarlarida dalil va chalg‘ituvchi ishoralar tizimini tahlil qilish;
- Tohir Malikning “Shaytanat” romanida jinoyat sirining yaratilish mexanizmini o‘rganish;
- axborotni kechiktirib berish usulining funksiyasini aniqlash;
- nuqtayi nazar va fokalizatsiyaning suspense yaratishdagi rolini ochish;
- psixologik bosim va tashqi xavf o‘rtasidagi munosabatni qiyoslash;
- final yechimning oldingi epizodlarni qayta talqin qilish xususiyatini aniqlash.

“Saspens” — o‘quvchida voqeaning keyingi rivoji, qahramon taqdiri yoki sirning yechimi haqidagi kutish, xavotir va noaniqlik holatini hosil qiluvchi badiiy mexanizmdir.

Saspensning asosiy belgilarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. noma’lumlik;
2. xavf mavjudligi;
3. vaqt bosimi;
4. axborot yetishmasligi;
5. qahramonning cheklangan bilim doirasi;
6. o‘quvchining taxmin qilishga majbur bo‘lishi;
7. kutilmagan burilish;
8. yechimning kechiktirilishi.

Mantiqiy tugun va uning detektiv syujetdagi vazifasi. Mantiqiy tugun — asardagi voqealar, dalillar, qarama-qarshiliklar va sabab-oqibat aloqalarining shunday tashkil etilishidirki, o‘quvchi mavjud ma’lumotlar asosida bir nechta ehtimoliy yechimni ilgari surishi mumkin, ammo yakuniy javob faqat barcha dalillar tizimlashtirilgandan keyin aniqlanadi.

Detektiv asarda mantiqiy tugun odatda quyidagi formula asosida shakllanadi:

Jinoyat → sir → dalillar → taxminlar → chalg‘itish → yangi dalil → qarama-qarshilik → mantiqiy qayta qurish → yechim.

Bu model Agata Kristi ijodida ayniqsa aniq ko‘rinadi.

Kristi syujetlarida muhim dalillar ko‘pincha o‘quvchining ko‘z o‘ngida beriladi, biroq ular boshqa tafsilotlar orasida “oddiy” yoki ahamiyatsiz ko‘rinishga keltiriladi. Shu tariqa yozuvchi o‘quvchiga dalilni yashirmaydi, balki uning semantik ahamiyatini yashiradi. Kristi poetikasida clue va red herringlar o‘quvchini noto‘g‘ri yo‘nalishga boshlovchi asosiy vositalardan hisoblanadi. Agata Kristi klassik detektiv poetikasining eng yorqin namoyandalaridan biridir. Uning asarlarida jinoyat voqeasi ko‘pincha tashqi jihatdan sodda ko‘rinsa-da, uning ichki sabab va dalillar tizimi murakkab bo‘ladi.

“Rojer Ekroydning qotilligi” ayniqsa narrativ axborotning ishonchliligi va o‘quvchi kutishlarini boshqarish nuqtayi nazaridan muhim asardir. Kristi ijodini o‘rganuvchi

tadqiqotlarda ishonchsiz bayon va janr konvensiyalarini buzish uning o‘quvchi bilan “o‘yin” qurish usullaridan biri sifatida qayd etiladi.

Saspens yaratishda muhim vositalardan yana biri — o‘quvchining bilimini qahramon bilimiga tenglashtirish yoki undan ataylab ajratish. Agar qahramon nimanidir bilmasa, o‘quvchi ham bilmasligi mumkin. Agar qahramon biror narsani noto‘g‘ri tushunsa, o‘quvchi ham vaqtincha shu xulosaga keladi.

Bu usul:

qahramonning cheklangan bilim doirasi → o‘quvchining cheklangan bilim doirasi → noaniqlik → suspense

zanjirini hosil qiladi.

“Ular o‘nta edi” romanida turli qahramonlarning qarashlarini almashtirib berish, xavfli muhit va tashqi dunyo bilan aloqaning uzilishi saspensni bosqichma-bosqich kuchaytiradi.

Tohir Malikning “Shaytanat” romanida detektiv syujetning tabiati Agata Kristining klassik “yopiq xona” yoki “qotilni aniqlash” modelidan farq qiladi.

Bu asarda jinoyat hodisasi keng ijtimoiy muhit bilan bog‘lanadi.

Asardagi kriminal olam:

shaxs → oila → guruh → jinoyatchilik tarmog‘i → jamiyat

kabi kengayuvchi tizimda namoyon bo‘ladi.

Shuning uchun “Shaytanat”dagi mantiqiy tugun bitta jinoyatning kim tomonidan sodir etilganini aniqlashdan ko‘ra, jinoyat olamining ichki mexanizmlarini anglash bilan ham bog‘lanadi.

Tadqiqotlarda Tohir Malikning “Shaytanat” asari o‘zbek detektiv adabiyotining rivojlanishidagi muhim hodisa sifatida baholanib, undagi kriminal syujetning milliylashuvi va ijtimoiy-falsafiy qatlamning kengayishi alohida ta’kidlanadi. Tohir Malikdagi saspensning muhim xususiyati — uning qahramon psixologiyasi bilan bog‘liqligidir. Asadbek obrazi faqat jinoyat olamining vakili sifatida emas, balki muayyan tarixiy va ijtimoiy sharoitlar ta’sirida shakllangan murakkab shaxs sifatida talqin qilinadi.

Detektiv poetikada saspens yaratishning samarali usullaridan biri — **retardatsiya**, ya’ni muhim voqea yoki yechimni ataylab kechiktirishdir.

Masalan:

savol beriladi → javob kutiladi → qo‘shimcha voqea yuz beradi → yangi savol paydo bo‘ladi → avvalgi savol javobsiz qoladi.

Natijada bitta mantiqiy tugun o‘rniga bir-biriga bog‘langan tugunlar tizimi yuzaga keladi.

Agata Kristi bu usuldan qisqa dialog, gumondorlar almashinuvi, yangi dalil va qarama-qarshi taxminlar orqali foydalanadi.

Tohir Malikda esa retardatsiya ko‘pincha parallel voqealar va turli qahramonlar taqdirining almashinib borishi orqali yuzaga keladi.

Tohir Malikning “Shaytanat” romanida parallel voqealar kriminal olamning ko‘lamini kengaytiradi.

Parallel syujet:

- asosiy jinoyat voqeasini kechiktiradi;

- yangi qahramonlarni kiritadi;
- qo‘shimcha konfliktlar hosil qiladi;
- asosiy sirni chuqurlashtiradi;
- o‘quvchining diqqatini bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga ko‘chiradi.

Bunday kompozitsiya saspensning davomiyligini ta’minlaydi.

Tadqiqotchilar Tohir Malik ijodidagi detektiv va sarguzasht unsurlarining uyg‘unligi, xususan, “Shaytanat”dagi murakkab syujet va inson ma’naviyati masalalarining birgalikda yoritilishini qayd etadilar.

Poetika elementi	**Agata Kristi**	**Tohir Malik**
Asosiy sir	Jinoyatning mexanizmi va jinoyatchi	Jinoyat olami va uning sabablari
Saspens	Mantiqiy noaniqlik	Mantiqiy + psixologik + ijtimoiy noaniqlik
Dalil	Mayda detal, predmet, dialog	Voqea, xatti-harakat, munosabat, psixologik detal
Red herring	Juda faol	Nisbatan kompleks ijtimoiy chalg‘itish
Qahramon	Detektiv markazida	Jinoyatchi, tergovchi va ijtimoiy muhit birgalikda
Psixologizm	Jinoyat motivini ochishda	Qahramon taqdiri va jinoyat sabablarini tushuntirishda
Kompozitsiya	Mantiqiy yopilish	Kengayuvchi, ko‘p qatlamli kompozitsiya
Final	Mantiqiy yechim	Jinoyat + axloqiy/ijtimoiy xulosa
O‘quvchi roli	“Kim qotil?”ni topish	Jinoyat olamining sabablarini anglash

Kristida uchinchi bosqich odatda mantiqiy “reconstruction” shaklida namoyon bo‘ladi. Tohir Malikda esa jinoyatning ochilishi bilan bir qatorda uning ijtimoiy va axloqiy oqibatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Agata Kristining an’anaviy detektiv modelida finaldagi aniqlik jinoyat mexanizmini tushuntirib, avvalgi gumonlarni qayta baholash imkonini beradi. Kristining rasmiy saytida ham uning ko‘plab detektivlarida yakuniy aniqlik oldingi sir va yashirin aloqalarni bir nuqtada birlashtirishi qayd etiladi.

Tohir Malikda esa tugun ko‘pincha faqat jinoyatning ochilishi bilan tugamaydi. Detektiv nasrda saspensni faqat tashqi xavf yaratmaydi. Qahramonning ichki holati ham suspense manbai bo‘lishi mumkin.

Psixologik saspens quyidagi omillar asosida shakllanadi:

- qo‘rquv;
- aybdorlik hissi;
- sirni yashirish;
- fosh bo‘lishdan xavotir;
- ishonchsizlik;
- shubha;
- yolg‘izlik;
- vijdon azobi.

Qahramon bir narsani aytadi, ammo uning ortida boshqa ma’no yashiringan bo‘lishi mumkin.

Kristida bunday dialoglar mantiqiy dalil vazifasini bajaradi.

Malikda esa dialog bir vaqtning o‘zida:

- xarakter yaratadi;
- ijtimoiy muhitni ko‘rsatadi;
- jinoyat aloqalarini ochadi;
- psixologik konfliktni kuchaytiradi.

Tohir Malik ijodining muhim jihatlaridan biri — detektiv janrning milliy badiiy tafakkur bilan uyg‘unlashuvidir.

O‘zbek detektiv nasrida jinoyat:

- oila;
- mahalla;
- qarindoshlik;
- jamiyat;
- ma’naviyat;
- tarixiy xotira;
- ijtimoiy muhit

kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi.

Shu ma’noda “Shaytanat”ni oddiy kriminal asar sifatida talqin qilish yetarli emas. Tadqiqotlarda ham roman o‘zbek detektiv adabiyotining shakllanishi va rivojida alohida o‘rin tutishi, uning kriminal syujetni ijtimoiy-falsafiy mazmun bilan kengaytirishi ta’kidlanadi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek detektiv nasrida saspens va mantiqiy tugun yaratish usullari janrning umumiy poetik qonuniyatlariga tayansa-da, ularning badiiy ifodasi milliy adabiy tafakkur va yozuvchining individual uslubiga ko‘ra farqlanadi.

Agata Kristi detektiv poetikasida saspens, avvalo, axborotni yashirish, dalillarni qayta kodlash, red herring, gumondorlar tizimi, cheklangan nuqtayi nazar va finaldagi mantiqiy rekonstruksiya orqali yuzaga keladi. Uning asarlarida o‘quvchi jinoyatni detektiv bilan birgalikda “yechishga” harakat qiladi. Shu sababli Kristi detektivi o‘z mohiyatiga ko‘ra intellektual o‘yin xususiyatiga ega.

Tohir Malikning “Shaytanat” romanida esa detektiv syujet yanada keng ijtimoiy va psixologik mazmun kasb etadi. Jinoyat faqat alohida hodisa emas, balki inson xarakteri, ijtimoiy muhit, ma’naviy tanazzul va tarixiy sharoit bilan bog‘liq murakkab hodisa sifatida talqin qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shklovsky, V. Theory of Prose. Elmwood Park: Dalkey Archive Press.
2. Bakhtin, M. Problems of Dostoevsky’s Poetics. Minneapolis: University of Minnesota Press.
3. Karimov, B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. Toshkent: Muharrir, 2011.
4. Holbekov, M. Struktur adabiyotshunoslik. Toshkent: Navro‘z, 2014.

5. Iresboyev, T.T. Hozirgi o‘zbek detektiv adabiyotining taraqqiyot xususiyatlari (Tohir Malikning “Shaytanat” asari asosida). Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent, 2001.
6. Sulaymonov, Sh.S. O‘zbek detektiv nasri: genezisi va tabiati. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent, 2002.
7. Xoliqov, B. Systematic Modelling Literary Interpretation of Reality in Detective Novels. Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.
8. Sapayeva, F., Kurbanbayev, O., Xojaahmadova, N., Mirzayeva, D. “Qissalarda sarguzasht unsurlari (Tohir Malik asarlari misolida).” Science and Society, 2022, 4(1), 140–143.
9. Pardayeva, Sh. “O‘zbek detektiv janri taraqqiyotida Tohir Malikning o‘rni.” Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar, 2026, 3(2).
10. Plain, G. Agatha Christie: A Very Short Introduction. Oxford University Press, 2025.
11. Makhmudova, Y.A. “Intertextual Interweaving’s and Sociocultural Reflections in Tahir Malik’s ‘Shaytanat’.” Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 2023.
12. Beknazarova, Z. “‘Shaytanat’ asarida kriminaliklik psixologiyasi.” Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 2026.